

Muharrem Efendi ez-Zîlî ve Nahiv İlmine Dair *Hâşiye 'ale'l-Fevâ'idi'z-zıyâ'îyye* Adlı Eseri*

Mehmet Nazım Efe**
Ahmet Turan Arslan***

Öz

Muharrem Efendi, X/XVI. asrın önde gelen Osmanlı âlimlerinden biridir. 910/1504 yılında Tokat'ın Zile ilçesinde doğmuş ve 1010/1601'den sonra orada vefat etmiştir. Arap dilbiliminin güzide şahsiyetlerinden İbnü'l-Hâcib'in nahiv ilmine dair *el-Kâfiye*'sine birçok şerh kaleme alınmıştır. Bunların en meşhurlarından biri, Abdurrahmân el-Câmî'nin *el-Fevâ'idü'z-zıyâ'îyye*'sidir. Muharrem Efendi onun bu eserine, *Hâşiye 'ale'l-Fevâ'idi'z-zıyâ'îyye* isminde bir haşiye yazmıştır. O bu eserinde özellikle i'râb tahlillerine çokça yer vermiş, sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Bu çalışmada *Hâşiye 'ale'l-Fevâ'idi'z-zıyâ'îyye* adlı eserin kısa bir tanıtımı yapıldıktan sonra eserin kaynaklarından, yazma nüshalarından ve eserde kullanılan yöntemden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muharrem Efendi, nahiv, Abdurrahmân el-Câmî, *Hâşiye 'ale'l-Fevâ'idi'z-zıyâ'îyye*.

* Bu makale, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Siirt/Türkiye, mnefe1984@gmail.com, orcid.org/0009-0007-6754-0879.

*** Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, atarslan@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5578-2183.

Muḥarram Afandī al-Zīlī and His Work on the Science of al-Naḥw *Hâṣiye ‘ale’l-Fevâ’idi’z-zıyâ’iyye*

Abstract

Muḥarram Afandī was one of the prominent Ottoman scholars of the 10th/16th century. He was born in 910/1504 in the Zīla district of Tokat and likely passed away there sometime after 1010/1601. Many commentaries (al-sharḥs) have been written on *al-Kāfiyah*, famous on Arabic syntax by Ibn al-Hājjib, one of the most esteemed figures in Arabic linguistics. Among the most famous of these is *al-Fawā’id al-Ḍiyā’iyyah*, authored by ‘Abd al-Raḥmān al-Jāmī. Muḥarram Afandī authored a supercommentary (al-ḥāshiyah) on this work, titled *Ḥāshiyah ‘alā al-Fawā’id al-Ḍiyā’iyyah*. In his work, Muḥarram Afandī placed significant emphasis on grammatical analysis (i’rāb), incorporating numerous syntactic interpretations while employing clear and accessible language. In this regard, the present study focuses on his work *Ḥāshiyah ‘alā al-Fawā’id al-Ḍiyā’iyyah*. It first provides a brief introduction to the text, followed by an examination of its sources, manuscript copies, stylistic features, and methodological approach.

Keywords: Muḥarram Afandī, al-naḥw, ‘Abd al-Raḥmān al-Jāmī, *Ḥāshiyah ‘alā al-Fawā’id al-Ḍiyā’iyyah*.

Giriş

Miladi XV-XVI. asırlar, Osmanlı devletinin siyasi, kültürel, ekonomik ve bilimsel alanlarda zirve yaptığı bir dönemdir. Bu dönemde özellikle eğitime büyük önem verilerek çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Dönemin eğitim kurumları olan bu medreselerde hem İslâmî ilimler hem de matematik, astronomi, tıp, edebiyat, sanat, coğrafya gibi ilimler okutulmuştur. Ayrıca bu medreselerde, Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Molla Lutfî (ö. 900/1449), Kemal Paşazâde (ö. 940/1536), Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597), Arakiyecizâde Şemseddin Mahvî Efendi (ö. 982/1574'den sonra) gibi ulûm-i Arabiyye'nin inceliklerine vakıf olan birçok âlim yetişmiştir.¹

Kaynaklara göre İslâm kültüründe yer alan şerh ve hâşiye geleneği İslâmiyet'in ilk asırlarına kadar uzanmaktadır. Bu asırlarda pek yaygın olmayan bu gelenek, bilâhare özellikle Memlûkler ve Osmanlılar zamanında arttığı görülmektedir. Öte yandan bu dönemde söz konusu gelenek, tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlerde olduğu gibi Arap dili ve edebiyatı alanında da büyük artış göstermiştir.²

İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) nahiv ile ilgili *el-Kâfiye*'si üzerine 150'ye yakın şerh yazılmıştır. Bunların en meşhurlarından biri Molla Câmi'nin (ö. 898/1492) *el-Fevâ'idü'z-zîyâ'îyye* adlı eseridir.³ Muharrem Efendi, Molla Câmi'nin bu eseri üzerine *Hâşiye 'ale'l-Fevâ'idî'z-zîyâ'îyye* ismiyle bir eser telif etmiştir. Ayrıca müellif nahiv ile ilgili olan bu eserinin dışında fıkıh ve tasavvuf gibi diğer ilimlerde de birçok eser bırakmıştır. Bu çalışmada, Muharrem Efendi ez-Zîlî'nin hayatı, ilmi kişiliği, eserleri ve nahiv ilmine dair yazdığı *Hâşiye 'ale'l-Fevâ'idî'z-zîyâ'îyye* adlı kitabının tanıtımı yapıldıktan sonra eserin kaynakları, yazma nüshaları ve eserde kullanılan üslup-yöntem ele alınacaktır.

1 Muhammed Bilal Tolan, "Zileli Muharrem Efendi ve Hâşiye 'Ale'l-Fevâ'idî'd-Diyâiyye Adlı Eseri", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiriler; 18-20 Ekim 2018*, ed. Hanifi Vural - Ahmet İnanır - Süleyman Pak - Yılmaz Öksüz, cilt 1, Tokat, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 246.

2 Sedat Şensoy, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 34, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, s. 555-558.

3 Şensoy, *a.g.m.*, s. 555-558.

1. Muharrem Efendi ez-Zîlî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

1.1. Hayatı

1.1.1. İsmi, Künyesi ve Nisbeleri

Muharrem Efendi'nin kaynaklarda tam ismi “Muharrem b. Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ârif b. Hasan ez-Zîlî es-Sivâsî sümme'l-Kastamûnî” şeklinde geçmektedir.⁴ Künyesi “Ebü'l-Leys”⁵ olup yaşadığı yörede pek kullanılmayan bu künyeden dolayı bazı müellifler ez-Zîlî'yi Arap sanmışlardır.⁶ Kaynaklarda Muharrem Efendi için ez-Zîlî, es-Sivâsî ve el-Kastamûnî nisbeleri kullanılmıştır.⁷ Ayrıca yöre halkı tarafından kendisine “Muallim Dede” ve “Muharrem Dede” olarak da hitap edilmiştir.⁸

- 4 İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediiyetü'l-ârifîn*, cilt 2, Tahran, Mektebetü'l-İslâmiyye, 1957, s. 5; Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabîyye ve'l-Muarrebe*, cilt 2, Mısır, Matbaatu Serkîs, 1928, s. 343; M. Rahmi Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt Ek-2, İstanbul, TDV Yayınları, 2019, s. 393-394.
- 5 Hayreddin b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, cilt 3, Beyrut, y.y., 1986, s. 5; “Leys” kelimesi sözlükte, “Cesaret sahibi, tartışmada galip gelen keskin dilli kişi” anlamına gelir. Buna göre “Ebü'l-Leys” künyesinin babası tarafından kendisine tefeül babından ve dua hükmüne geçsin diye verilmiş olması muhtemeldir. bk. M. Rahmi Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi (X./XVI. Asır) ve Hediiyetü's-su'luk Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 16, sayı 2, 2012, s. 305; Arif Erkan, *el-Beyân Arapça - Türkçe Büyük Sözlük*, İstanbul, Yasin Yayınevi, 2006, s. 96; Mevlüt Sarı, *Arapça - Türkçe Lügat*, İstanbul, İpek Yayın Dağıtım, 1982, s. 1402.
- 6 Telkenaroğlu, *a.g.m.*, s. 693-694.
- 7 Muharrem Efendi'ye Zile'de doğması sebebiyle ez-Zîlî, zamanında Zile'nin Sivas'a bağlı olması nedeniyle de kendisine es-Sivâsî nisbeleri verilmiştir. Kastamûnî nisbesi ise ne Muharrem Efendi'nin eserlerinde ne de ondan bahseden ona yakın kaynaklarda yer almaktadır. Eserlerinde bu nisbeyi Muharrem Efendi için kullanan Ziriklî, Kehhâle ve Bağdatlı İsmail Paşa gibi müellifler, kanaatimizce onu dönemin Süleymâniye vaizi olan Kastamonulu Muharrem Efendi (ö. 983/1575) ile karıştırmışlardır. bk. Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 5; Ziriklî, *a.g.e.*, s. 285; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, cilt 3, Şam, Müessesetü'r-Risâle, 1993, s. 17.
- 8 Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi ve Hediiyetü's-su'luk Adlı Eseri”, s. 305; Betül Altunbay, “Zileli Muharrem Efendi'nin ‘Umdetü'n-Nisâ Adlı Eserinin Latinizasyonu, Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2023, s. 4.

1.1.2. Doğumu, Nesebi ve Ailesi

(910/1504) yılında Zile'de⁹ doğmuştur.¹⁰ Babasının ismi Muhammed b. Ârif b. Hasan ez-Zîlî (ö. ?),¹¹ validesinin ismi ise Sultan Hatun'dur (ö. ?).¹² Ailesi Horasan'dan göç edip Zile'ye yerleşmiştir.¹³ Muharrem Efendi'nin bir kızı ve dört erkek çocuğu dünyaya gelmiştir.¹⁴ En büyük oğlunun adı Feyzullah Efendi'dir.¹⁵ Ondan sonra “Şeyhî” unvanıyla meşhur ve Sivâsiyye'nin¹⁶ kurucusu olan Abdülmecid Efendi (ö. 1049/1639) gelir.¹⁷ İlk tahsilini babasından almıştır. Daha sonra eğitimine amcası Şemseddin'in (ö. 1006/1597) yanında devam etmiştir.¹⁸ Otuz yaşına kadar ulûm-i İslâmiyye ile meşgul olduktan sonra Şemseddin es-

9 Tokat'ın en büyük ilçelerinden birdir. Yüksek tepelerle çevrili bir ovada kurulmuş olup Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri sayılmaktadır. Evliya Çelebi, Seyahatname adlı eserinde “zile” ismiyle ilgili şu ifadelerle yer verilmiştir: “Türkçede halı ve kilime “zile” denilmektedir. Zile'de çok güzel “halı ve kilimler” dokunulduğu için kendisine bu isim verilmiştir. bk. Telkenaroğlu, “Muharrem Efendi ve Hediyyetü's-su'luk Adlı Eseri”, s. 305; Mustafa Şahin, “İlk ve Ortaçağlarda Zile”, *History Studies International Journal of History*, cilt 5, sayı 3, Haziran 2013, s. 209.

10 Telkenaroğlu, *a.g.m.*, s. 693-694.

11 Ebü'l-Berekât künyesiyle anılan babası Muhammed Efendi, Horasan'dan gelip Zile'ye yerleşmiş bir Halvetî şeyhidir. Tasavvuf ile ilgili eğitimini Habîb el-Karamânî'nin (ö. 902/1498/) halifelerinden Şeyh Hacı Hızır el-Amâsî Efendi'den (ö. ?) almıştır. 973/1565 yılında Zile'de vefat etmiştir. Kaynaklarda Farsça bir lügat yazdığı kaydedilmektedir. bk. Receb es-Sivâsî, *Necmü'l-hüdâ fî menâkıbî 'ş-Şeyh Şemsiddîn Ebi's-Senâ*, çev. Hüseyin Şemsi Güneren, İstanbul, Seçil Ofset, ts, s. 8; İlhan Genç, “Zileli Muharrem Efendi Ailesinin Kadızadelerle Mücadelesi”, *Tarihi ve Kültürü ile Zile Sempozyumu Bildiriler, 9-12 Ekim 2008*, Tokat, Zile Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 110; Abbas Çelik, “Bir Eğitimci Olarak Zilî”, *Ekev Akademi Dergisi*, cilt 1, sayı 3, Kasım 1998, s. 336.

12 Telkenaroğlu, *a.g.m.*, s. 693-694.

13 Cengiz Gündoğdu, “Türk Tasavvuf Kültüründe Bir Şeyhler Ailesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 11, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 228.

14 Cahit Zorlu, “Ebu'l-Leys Muharrem bin Muhammed ez-Zîlî'nin Hubbu'l-Mesâil Adlı Eseri Bağlamında Fıkıh - Tasavvuf İlişkisi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010, s. 15.

15 Abdullah Kahraman, “Sivâsîlerin Fıkıh Kültürü”, *İlim ve Kültür Tarihinde Sivâsîler Ulusal Sempozyumu Tebliğler, 30 Nisan - 1 Mayıs 2010*, Sivas, Tso Konferans Salonu, b.y., ts., s. 362.

16 Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolunun bir şubesidir. bk. Hasan Aksoy, “Şemseddin Sivâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, s. 523-526.

17 Hilal Özyay - Betül Altunbay, “İlk Türkçe Kadın İlmihali 'Umdetü'n-nisâ”, *Tokat İlmîyat Dergisi*, cilt 11, sayı 2, Aralık 2023, s. 508.

18 Cengiz Gündoğdu, “Abdülmecid Sivâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 286-287; Tolan, “Muharrem Efendi ve Hâşiye 'Ale'l-Fevâ'idî'd-Dıyâiyye Adlı Eseri”, s. 248.

Sivâsî'ye intisap ederek tasavvufa yönelmiştir.¹⁹ Başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli'ye halifelerini göndererek Şemsîliğin yayılmasında önemli rol oynamıştır.²⁰ Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça dillerinde yirmiden fazla eser bırakmıştır.²¹ 1049 Cemâziyelâhir ayında (Ekim 1639) Eyüp Nişanca'da bulunan evinde vefat etmiştir.²² Abdülkerîm Efendi (ö. ?) diğer bir oğlu olup Zile Camii'nde imamlık yapmıştır. En küçük oğlunun ismi Abdürraûf Efendi (ö. ?), kızının ismi ise Safâ Hatun'dur (ö. ?).²³

Muharrem Efendi, tümü âlim ve mutasavvıf olan kardeşlerin en büyüğüdür. Ondan sonra yaş itibarıyla İbrâhim Efendi gelir. İbrâhim Efendi, babasının talebi üzerine kardeşi Şemseddin ile beraber Zile'den Sivas'a gitmiş ve orada kardeşinin yanında bir müddet ders aldıktan sonra ondan icazet almıştır. Bir ara müderrislik yapmak üzere İstanbul'a gitmiş ve orada bir müddet müderrislik yaptıktan sonra Sivas'a dönerek Hasan Paşa (Meydan) Camii'nde imam-hatip olarak görev yapmıştır. (1000/1591-1592) tarihi dolaylarında Sivas'ta vefat etmiş ve orada bulunan Erzani Mezarlığı'nda defnedilmiştir.²⁴

Muharrem Efendi'nin en meşhur kardeşi “Şems-i Azîz” ve “Kara Şems” gibi lakaplarla bilinen Şemseddin es-Sivâsî'dir. 926 (1520) yılında Zile'de doğmuştur.²⁵ Temel eğitimi babasından aldıktan sonra onun isteği üzerine bir süre Tokat'ta bulunan Arakiyecizâde Şemseddin Mahvî Efendi'nin derslerine katılmıştır. Daha sonra İstanbul'a giderek burada eğitimi tamamladığı ve Sahn medreselerinde ders vermeye başladığı, ancak kısa bir süre sonra müderrisliği bırakıp tekrar

19 Cengiz Gündoğdu, “Abdülmeccid-i Sivâsî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997, s. 58.

20 Rüya Kılıç, “Sivas'tan İstanbul'a Bir Tarikat Portresi: Şemsîyye ve Sivâsîyye”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 11, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 216.

21 Eserlerinden bazıları şunlardır: “*Letâifü'l-ehzâr ve lezâizü'l-esmâr, Dürer-i Akâid, Divan, Bi-dâatü'l-vâizîn, Miskâlü'l-kulûb, Mi'yâr-ı Tarîk, Şerh-i Mesnevî, Şerh-i Cezîre-i Mesnevî, Tefsîr-i Süre-i Fâtîha, Şerh-i Gazel-i Mîmiyye, Kasîde-i Abdülmeccid Sivâsî, Kasîde fî medhi'n-nebî aleyhisselâm, Şerh-i Hilye-i Resûl, Risâle-i Kazâ ve Kader*”. Eserleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Gündoğdu, a.g.t., s. 174-214.

22 Cengiz Gündoğdu, “XVII. Yüzyılda Eyüp Sakini Bir Halvetî Şeyhi: Abdülmeccid Sivâsî (Hayatı, Hizmet ve Misyonu)”, *Tarihî, Kültürü Ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu VIII Tebliğler*, sayı 26, İstanbul, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2004, s. 290.

23 Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi ve Hediyyetü's-su'lûk Adlı Eseri”, s. 306.

24 Necdet Ayyhan, “Tokat Zileli Muharrem Efendi'nin “Künuzü'l-Evliya ve Rumuz'ül-Asfiya” Adlı Eserinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2014, s. 25.

25 Abdülbaki Gölpınarlı, “Şemsîyye”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 11, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, s. 422-423.

Zile'ye döndüğü ve orada vâizlik yapmaya başladığı kaydedilmektedir.²⁶ İlk müşidi Muslihuddîn Efendi'dir (ö. ?).²⁷ Şeyhinin vefatından sonra Abdülmecid Şirvânî'ye (ö. 972/1534) intisap ederek kendisinden hilafet almıştır.²⁸ Sivas'ta Hasan Paşa (Meydan) Camii'nde uzun yıllar irşad faaliyetlerini icra eden Şemseddin Sivâsî, Osmanlıcanın yanı sıra Arapça ve Farsça dillerinde 20'den fazla eser bırakmıştır.²⁹ (1006/1597) yılında vefat ederek görev yaptığı Meydan Camii'nin hazîresine defnedilmiştir.³⁰

En küçük kardeşi İsmail Efendi olup Sivas'ta bir müddet müftülük görevini yapmıştır. Tasavvuf ehli bir zat olan İsmail Efendi, Sûfilerin deveranı ile ilgili verdiği fetva ile meşhur olmuştur.³¹

1.1.3. Vefatı

Kaynaklarda 1010/1601'den sonra Zile'de vefat ettiği kaydedilmektedir.³² Kabri günümüzde Zile Devlet Hastanesi bahçesinde yer almaktadır.³³

26 Kadir Özköse, “Tokat'ta Tasavvuf Kültürü”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, 25-26 Eylül 2014, haz. Ali Açıklı - Samettin Başol - Murat Haniç - Emel Hisarcıklılar, cilt 3, Tokat, b.y., 2015, s. 91; Aksoy, *a.g.m.*, s. 523-526; Kamil Özkul, “Şemseddin Sivâsî'nin Menazilü Arifin'i (inceleme -Transkripsiyonlu Metin - Türkiye Türkçesine Aktarım - Dizin - Tıpkıbasım)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2024, s. 1.

27 Muslihuddin Efendi, Şemseddin Sivâsî'nin babasının şeyhi olan Hacı Hızır'ın halifesidir. bk. Aksoy, *a.g.m.*, s. 523-526.

28 Şemseddin Sivâsî, hem iyi bir âlim hem de tasavvufî hayat tarzını benimseyen önemli bir mutasavvıftır. Halvetiyye tarikatının Şemsîyye kolunu kurarak Anadolu'daki tasavvufî hareketlerin çeşitlenip zenginleşmesinde önemli etkisi olmuştur. bk. Mehtap Sezgin, “Şemseddin Sivâsî'nin Nakd'ül-Hâtır Adlı Eserinde Tasavvuf Âdâp ve Erkânı'nın Hızır - Mûsâ Kıssası Çerçevesinde İncelenmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Tasavvuf Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2024, s. 15.

29 Erol Çöm, “16. Yüzyıl Ahlâkî Mesnevîleri Ve Şemseddin-i Sivâsî'nin İbret-Nümâ Adlı Mesnevîsi (İnceleme-Metin)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Konya, 2007, s. 9.

30 Aksoy, *a.g.m.*, s. 523-526; Özkul, *a.g.t.*, s. 1.

31 Özkul, *a.g.t.*, s. 1.

32 Bk. Kehhâle, *a.g.e.*, s. 17; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, nşr. Nuri Akbayar, cilt 4, İstanbul, Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Ortak Yayını, Haziran 1996, s. 1097; Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, sad. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen, cilt 1, İstanbul, Meral Yayınevi, 1975, s. 393; Ayhan, *a.g.t.*, s. 22.

33 Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi ve Hediye-i's-su'lûk Adlı Eseri”, s. 309.

1.2. İlmî Şahsiyeti

Muharrem Efendi, İslâmî ilimlerle ilgili temel eğitimini ilk hocası olan babasından almıştır. Daha sonra Tokat’a giderek buranın önde gelen âlimlerinden Arakiyecizâde Efendi’nin yanında yıllarca tahsil görmüştür. Bilâhare medrese eğitimini tamamlamak üzere İstanbul’a gitmiştir. Burada eğitimini ikmal ettikten sonra Zile’ye dönerek burada ömrünün sonuna kadar ilim ve irşad ile meşgul olmuştur.³⁴ Hayatını ele alan kaynaklarda onun çok yönlü bir âlim olduğu ve Arap dili, fıkıh ve tasavvuf gibi alanlarda birçok eser yazdığı kaydedilmektedir. Fıkıhta Hanefî mezhebine, tasavvufta ise Halvetî tarikatına mensuptur.³⁵ Halvetî tarikatının önemli müridlerinden biri olan Abdulmecid Şîrvânî’den icazet alıp onun halifesi olmuştur.³⁶ Muharrem Efendi eserlerini genellikle Arapça ve Türkçe olarak kaleme almıştır. Abdurrahmân el-Câmî’nin Farsça yazdığı *Nefehâtü’l-üns* adlı eserini Arapçaya çevirmiştir. Bu da onun Farsçayı iyi düzeyde bildiğini göstermektedir. Yazdığı eserlerde genellikle kısa, yalın ve anlaşılır bir dil kullanmıştır.³⁷

1.3. Eserleri

Muharrem Efendi eserlerini Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde kaleme almıştır. Tabakât türü eserler ile Türkiye kütüphanelerinin kataloglarında yaptığımız araştırmalar sonucunda ulaşabildiğimiz eserleri şunlardır:

1.3.1. Hediye-tü’s-su‘lûk

Eserin ismi “yoksula hediye” anlamına gelmektedir.³⁸ Muharrem Efendi bu eserini, Hanefî fukahâsından Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî’nin (ö. 666/1268’den sonra) fıkıh alanında telif etmiş olduğu *Tuhfetü’l-mülûk* adlı eserine şerh olarak yazmıştır. Er-Râzî, bu eserinde “Temizlik, namaz, zekat, oruç, hac, cihad, avlanma ve kurban, helal-haram, ferâiz ve helal kazanç esasları” gibi fikhî konuları muhtasar olarak ele almış, Muharrem Efendi ise Hanefî fıkıh literatürüne bağlı kalarak bu konuları açıklamıştır.³⁹ Eser 1290/1873’te 268 sayfa, 1313/1895’te 276 sayfa, 1320/1902’de 364 sayfa olarak Kazan’da basılmıştır.⁴⁰

34 Altunbay, *a.g.t.*, s. 5; Tolan, *a.g.m.*, s. 249.

35 Zorlu, *a.g.t.*, s.15.

36 Ayhan, *a.g.t.*, s. 36.

37 Tolan, *a.g.m.*, s. 249.

38 Abdullah Kahraman, “Bir Sufî Fakîh: Zileli Muharrem Efendi”, *Somuncubaba Aylık İlim Kùltür ve Edebiyat Dergisi*, sayı 206, Aralık 2017, s. 67.

39 Ayhan, *a.g.t.*, s. 38.

40 Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi ve Hediye-tü’s-su‘lûk Adlı Eseri”, s. 317.

1.3.2. Künûzü'l-evliyâ' ve rumûzü'l-asfiyâ'⁴¹

Arapça ve sade bir dil ile yazılan bu eserde Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1166) ile başlayıp Râbiatü'l-Adeviyye (ö. 185/801 [?]) ile son bulan tarihin önde gelen yetmiş mutasavvıfın hayatı ele alınmıştır.⁴²

1.3.3. Umdetü'n-nisâ⁴³

Muharrem Efendi seksen yaşlarındayken kaleme aldığı bu eserinde genel olarak lohusalık, hayız ve özür kanı gibi kadınlara mahsus fikhî konuları ele almıştır. Eser kadınlara özel fikhî konuları içerdiği için “Kadın İlmihali” niteliğini taşımaktadır. Ayrıca söz konusu eser Osmanlıca olarak telif edilmiş ilk kadın ilmihali olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁴ Eserde genellikle Hanefî mezhebinin görüşlerine yer verilirken bazen de Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî gibi diğer mezheplerin görüşlerine değinilmiştir.⁴⁵ Eser 2021’de Erol Kuyma tarafından Fenomen Yayıncılıkta basılmıştır.

1.3.4. Menâkıbü Ebî Hanîfe ve e‘immeti'l-mezâhib⁴⁶

Muharrem Efendi’nin, Hanefî mezhebinin kurucusu ve en büyük imamı Ebû Hanîfe (ö.150/767) ile onun öğrencilerinden Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî’in (ö.189/804) hayatları ve menkıbelerinin konu edildiği eseridir. Müellif Arapça olarak kaleme aldığı bu eserinde bahsi geçen zatların fazileti, takvâsı, ahlâkı, zekâsı ve ilmî şahsiyetlerinden bahsetmiştir.⁴⁷

41 Eserin çeşitli kütüphanelerde bulunan nüshalarıyla ilgili bilgiler şu şekildedir: Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba Koleksiyonu, kol. no: 00523M-21, 38 varak; Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma Koleksiyonu, kol. no: 23289/2, 71b-204b varak.

42 Altunbay, *a.g.t.*, s. 8.

43 Eserin yazma nüshalarının bulunduğu kütüphaneler: Milli Kütüphane-Ankara, Arşiv Numarası: 60 Zile 1S3/3, 24 varak; Çorum Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 19 Hk 1S07/3, 71 varak. Kitabın ayrıca Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve İzmir Milli Kütüphane’de yazma nüshaları bulunmaktadır.

44 Ayhan, *a.g.t.*, s. 40-41.

45 Altunbay, *a.g.t.*, s. 21.

46 Eserin yazma nüshalarının bulunduğu kütüphaneler şunlardır: Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 34 Nk 2422/2, 38 varak; Milli Kütüphane-Ankara, Arşiv Numarası: 06 Mil Yz A 5393/1, 102 varak; 06 Mil Yz A 7911/1, 36 varak. Ayrıca eserin İstanbul Belediye Kütüphanesi, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’nde de yazma nüshaları bulunmaktadır.

47 Kahraman, *a.g.m.*, s. 67.

1.3.5. Hubbü'l-mesâil

Eser bazı kütüphane kataloglarında, *Rubbü'l-mesâil* ve *Cübbü'l-mesâil* gibi farklı isimlerle de yer almaktadır.⁴⁸ Müellif, fıkıh ilmiyle ilgili olan bu eserin mukaddime ve sonuç bölümünde yer alan duaları Arapça, diğer bölümleri ise Osmanlıca olarak yazmıştır.⁴⁹ Öte yandan o bu eserinde fıkıh ilminin neredeyse bütün meselelerine değinmekle birlikte ağırlıklı olarak keffâret konusunu işlemiştir. Hedef kitlenin doğrudan halk olması sebebiyle de eserde genel olarak yalın bir dil kullanmıştır.⁵⁰ Eser 2016 yılında “Cübbü'l-mesâil” adıyla Abdullah Kahraman tarafında tercüme edilerek Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından İstanbul’da yayınlanmıştır.

1.3.6. er-Radâ‘ muharrimü'l-cimâ‘⁵¹

Kaynaklarda eserin tam ismi *er-radâ‘a muharrimü'l-cimâ‘ bi-lüzûmi'l-inkutâ‘/mülzimü'l-inkutâ‘* şeklinde geçmektedir.⁵² Muharrem Efendi’nin sütkardeşliği konusuyla ilgili yazdığı fıkıh kitabıdır. Eser 20 varak olup Arapça olarak yazılmıştır.⁵³

1.3.7. Nefahâtü'l-üns Tercümesi⁵⁴

Bu kitap, Molla Câmî’nin bazı erkek ve kadın sûfilerin hayat hikâyelerini anlattığı eseridir.⁵⁵ Eser Farsça olarak yazılmış olup Muharrem Efendi tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.⁵⁶

1.3.8. Şerhu ba‘zı ebyâti'l-Mesnevî⁵⁷

Müellif Türkçe olarak kaleme aldığı bu eserinde, Mesnevî’de yer alan bazı beyitleri şerh etmiştir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde Süleyman Sırrı Bölümü’nde yazma nüshası mevcuttur.⁵⁸

48 Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi ve Hediye-yetü’s-su‘lûk Adlı Eseri”, s. 312.

49 Zorlu, *Ebu'l-Leys Muharrem bin Muhammed ez-Zili*, 22.

50 Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi ve Hediye-yetü’s-su‘lûk Adlı Eseri”, s. 312.

51 Eserin, Kütahya Vahid Paşa İl halk Kütüphanesi, Kütahya Vahid Paşa İl halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 43Va1334 numarada yazma nüshası yer almaktadır.

52 Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, cilt 1, b.y., y.y., ts, s. 868; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 5.

53 Altunbay, *a.g.t.*, s. 10.

54 Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Şemsi-Fatih Güneren Koleksiyonunun 00057-003 numarasında yazma nüshası bulunmaktadır.

55 Ömer Okumuş, “Câmî Abdurrahman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s. 94-99.

56 Tâhir Efendi, *a.g.e.*, s. 393.

57 Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde Süleyman Sırrı Bölümünün 327 numarasında yazma nüshası mevcuttur.

58 Altunbay, *a.g.t.*, s. 10.

1.3.9. Zelletü’l-kârî bi-‘inâyeti’r-rabbi’l-bârî⁵⁹

Eser namazda yapılan kıraat yanlışları ile ilgili olup eserde, “namazda Kur’ân okurken yapılan i’râb hataları”, “harf yanlışları”, “kelime yanlışları” gibi konular ele alınmıştır. 10 varaktan oluşan eser Arapça olarak yazılmıştır.⁶⁰

1.3.10. Risâle-i Şükriyye⁶¹

Müellif, Osmanlı Türkçesi ile yazmış olduğu bu eserinde “vitir namazı”, “kunut duası”, “Fâtîha sûresinin tefsiri” gibi konuları ele almıştır. Eserde genel olarak sade bir dil kullanılmıştır.⁶²

1.3.11. Tenbîhü’l-gâfilât⁶³

Muharrem Efendi’nin özellikle kadınlara temel dinî bilgilerin öğretilmesi amacıyla hazırlamış olduğu vaaz ve nasihat kitabıdır. Eser sade bir Türkçe ile yazılmıştır.⁶⁴

2. ez-Zîlî’nin Nahve Dair *Hâşiye ‘ale’l-Fevâ’idi’z-zıyâ’iyye* Adlı Eserinin Tahlili

2.1. Eserin Tanıtımı

Molla Câmi’nin *el-Fevâ’idü’z-zıyâ’iyye* adlı eseri üzerine birçok önemli haşiye yazılmıştır. Bunlardan biri Muharrem Efendi’nin *Hâşiye ‘ale’l-Fevâ’idi’z-zıyâ’iyye* adlı eseridir. 362 varaktan oluşan bu eserin çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Eserde *el-Fevâ’idü’z-zıyâ’iyye*’nin bütün konuları değil eserin başından “bedel” konusunun alt başlığı olan “bedelu’l-galat” kısmına kadarki bölümler ele alınmıştır. Kaynaklarda Muharrem Efendi’nin eserini neden tamamlamadığı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin eksik olan kısmı Osmanlı âlimlerinden Abdullah Eyyûbî (ö.1252/1836)⁶⁵ tarafından

59 Eserin, Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 06 Hk 2820/4 numarada yazma nüshası bulunmaktadır.

60 Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi ve Hediyyetü’s-su’lûk Adlı Eseri”, s. 312.

61 Eserin, Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi Bölümü, 60 Zile 153/1 numarada yazma nüshası mevcuttur.

62 Muhammet Kuzubaş, “Zileli Muharrem Efendi Ve Risâle-i Şükriye Adlı Eseri”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, cilt 7, sayı 47, Aralık 2021, s. 2621.

63 Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Şemsi-Fatih Güneren Koleksiyonu, 00035-005 numarada yazma nüshası yer almaktadır.

64 Kahraman, *a.g.m.*, s. 67.

65 H. (1176) yılında İstanbul Eyüp Sultan’da doğmuştur. Çağının önemli âlim ve kıraat hocalarından biri olup Eyüp Sultan Câmi’inde imam-hatip ve vaiz olarak görev yapmıştır. Farklı ilimlerde yirmiyi aşkın eseri bulunmaktadır. H. (1252) yılında Eyüp Sultan’da vefat etmiştir. bk. Tâhir Efendi, *a.g.e.*, s. 273-274; Tolan, *a.g.m.*, s. 254.

benzer üslup ile tamamlanmıştır. Eser tamamlanmış haliyle 1256 (1840/1841) yılında Bulak'ta basılmıştır.⁶⁶

Eserin son baskısı 2019 yılında el Mektebetu'l-Hanifiyye tarafından iki cilt halinde yapılmıştır. Birinci ciltte Muharrem Efendi'nin, ikinci ciltte ise Eyyûbî'nin haşiyesi bulunmaktadır.

2.2. Eserin Nüshaları

Eserin Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi ve Manisa İl Halk Kütüphanesi'nin yanı sıra çeşitli kütüphanelerde 40'tan fazla yazma nüshası bulunmaktadır.⁶⁷ Bazıları şunlardır:

1. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 19 Hk 2740.
2. Manisa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 45 Ak Ze 694/ 45 Hk 2340/
3. 45 Hk 5671/ 45 Hk 5573.
4. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 37 Hk 1095.
5. Milli Kütüphane-Ankara, Arşiv Numarası: 06 Mil Yz A 2954.
6. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 34 Atf 2461.

2.3. Eserin Kaynakları

Muharrem Efendi eserini yazarken nahiv, sarf, belagât ve lügat gibi ulûm-i Arabiyye'nin temel kaynaklarından oluşan geniş bir literatüre başvurmuştur. Bu kaynaklardan bazıları şunlardır: *el-Kitâb*, Sıbeveyhi (ö. 180/796);⁶⁸ *es-Sihâh*, el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce);⁶⁹ *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân*, Sa'düddîn et-Tefâzânî (ö. 792/1390);⁷⁰ *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*, es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî (ö. 816/1413);⁷¹ *Şerhu'l-Kâfiye*, Radiyyüddîn el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra).⁷²

66 Tolan, *a.g.m.*, s. 252-254.

67 Bk. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, *Yazma Eserler Portalı*; <http://yazmalar.gov.tr> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

68 Muharrem b. Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ârif b. Hasan ez-Zilî, *Muharrem Şerhu Molla Câmi*, cilt 1, İstanbul, el-Mektebetu'l-hanifiyye, 2019, s. 196, 209, 211, 214.

69 Zilî, *a.g.e.*, s. 13, 105, 151, 152, 201, 238.

70 Zilî, *a.g.e.*, s. 7, 16, 31.

71 Zilî, *a.g.e.*, s. 9, 297, 309.

72 Zilî, *a.g.e.*, s. 21, 23, 43, 44, 54, 59.

2.4. Eserin Üslubu ve Yöntemi

Muharrem Efendi eserine besmele ile ibtidâ ettikten sonra *el- Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'de geçen “الحمد” kelimesini “الشكر” kelimesiyle karşılaştırarak aralarındaki farkı açıklamaya çalışmıştır. Bazı eserlerinde kendisini tanıtan ve eserini yazmadaki amacını ifade eden bilgilerin yer aldığı bir dibace (önsöz) bulunmaktadır. Bu eserde ise böyle bir yöntem kullanmamıştır.⁷³

Muharrem Efendi eserinde genel olarak şu üslup ve yöntemleri kullanmıştır:

1. *el- Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'de geçen kapalı ifadeleri açıklarken Arap dilbilimi ile ilgili birçok temel kaynaktan istifade etmiştir.⁷⁴
2. Konuları açıklarken istişhâd olarak hem âyetlere⁷⁵ hem de hadis⁷⁶ ve şiirlere⁷⁷ başvurmuştur. Ancak âyetleri zikrederken onların numaralarını ve hangi sûrede geçtiğini belirtmemiştir.⁷⁸ Başvurduğu hadislerin sadece metinlerini vermekle yetinmiş râvilerini zikretmemiştir. Ayrıca hadislerin sahih olup olmadığı ile ilgili bilgi vermemiştir.⁷⁹
3. *el-Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'de geçen şiirlerin genellikle hem anlamını hem de i'râbını vermiştir.⁸⁰
4. Eserinde genellikle sade ve akıcı bir dil kullanmıştır.⁸¹
5. Arapça olarak yazdığı eserinde bazen Türkçe⁸² ve Farsça⁸³ ifadelere de yer vermiştir.
6. Pek çok yerde, *el-Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'de geçen kelimeleri nahiv, sarf veya belagât açısından inceleyip i'râbını yapmıştır. Bu da müellifin Arapça kelime ve cümle tahlilinde i'râba ne denli önem verdiğini göstermektedir.⁸⁴

73 Zîlî, a.g.e., s. 7.

74 Zîlî, a.g.e., s. 7, 9, 11, 13, 16, 21, 40, 60, 105, 134.

75 Zîlî, a.g.e., s. 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 19, 20, 21, 31, 77.

76 Zîlî, a.g.e., s. 9, 19, 82, 325, 342, 387.

77 Zîlî, a.g.e., s. 9, 26, 150, 155, 171, 175, 182, 188, 221, 236, 255, 271, 272.

78 Zîlî, a.g.e., s. 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 19, 20, 21, 31, 77.

79 Zîlî, a.g.e., s. 9, 19, 82, 325, 342, 387.

80 Zîlî, a.g.e., s. 20, 139, 140, 151, 153.

81 Bazı örnekler için bk. Zîlî, a.g.e., s. 12, 36, 43, 58, 64, 99, 116, 144.

82 Zîlî, a.g.e., s. 227.

83 Zîlî, a.g.e., s. 105, 150, 182, 190, 201, 205, 392.

84 Bazı örnekler için bk. Zîlî, a.g.e., s. 12, 16, 46, 51, 75, 79, 81, 87, 138.

7. Bazen de konuları *فان قلت...قلت* “Şöyle dersin böyle derim” şeklinde soru cevap tarzında işlemiştir. Böylece müellif öğrenciyi konu üzerinde düşünmeye sevk etmektedir.⁸⁵
8. Konuları izah ederken genellikle en temel bilgilere yer vererek konuyu dağıtmaktan ve gereksiz uzatmalardan kaçınmış, bazen de ihtiyaç halinde konuları detaylı bir şekilde açıklamıştır.⁸⁶
9. Eserinde, *el-Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'de geçen nahiv terimlerinin sözlük ve ıstılah anlamlarına yer vermiştir.⁸⁷
10. Nadiren de *والحاصل* “özet olarak” ifadesini kullanarak konuyu özetlemekle beraber kendi yorumuna da yer vermiştir.⁸⁸
11. Kaynak verirken bazen hem eser hem müellif ismini, bazen de bunlardan sadece birini vermiştir.⁸⁹
12. *el-Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'deki konuları açıklarken ilgili bazı belagât kavramlarına da yer vermiştir.⁹⁰
13. Eserinde sadece i'râb ve kelime tahlili yapmamış, aynı zamanda *هذا أولى/أولى* “Bu daha evladır, bu daha evla ve daha uygundur, bu görüş daha evladır, doğru olan şunun denmesidir.” gibi ifadeler kullanarak bazen tercihte bazen de eleştiride bulunmuştur.⁹¹
14. Kimi zaman *تأمل/يعرف بالتأمل/تأمل ولا تغفل/تأمل ولا تكن من الغافلين/تأمل ولا تأل* “düşün, düşünerek bilinir, düşün ve gaflete düşme, düşün ve gafillerden olma, düşün ve gayret sarf et, iyice anla, iyice düşün!” gibi ifadeler kullanarak okuyucuyu konu üzerinde düşünmeye sevk etmiştir.⁹²
15. Bazen de açıklamanın uzayacağı kaygısıyla *فمن أراد تحقيقه فاليراجع إليه* “konuyu incelemek isteyen ona (kaynağa) başvursun” demiş ve okuyucuyu ilgili kaynağa yönlendirmiştir.⁹³

85 Zilî, *a.g.e.*, s. 32,140-141, 220.

86 Zilî, *a.g.e.*, s. 8, 22, 25, 28, 146.

87 Zilî, *a.g.e.*, s. 7, 8, 23, 25, 51,160.

88 Bazı örnekler için bk. Zilî, *a.g.e.*, s. 27, 33, 44, 58, 329,159.

89 Zilî, *a.g.e.*, s. 7, 9, 10, 11, 12, 16, 21, 26.

90 Zilî, *a.g.e.*, s. 12, 46, 48, 301, 319, 377.

91 Zilî, *a.g.e.*, s. 18,156 ,130 ,99 ,30 ,29 .

92 Zilî, *a.g.e.*, s. 14, 19, 20, 31, 33, 35, 41, 53, 80.

93 Zilî, *a.g.e.*, s. 26, 31, 33, 65.

16. *el-Fevâ'idü'z-Zıyâ'iyye*'de geçen anlamı kapalı kelimeleri veya cümleleri açıklarken çoğu zaman *يعني/أي* “yani” ifadesini kullanmıştır.⁹⁴

17. Bazen de *el-Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'de geçen bir kelimedden sonra *جواب عن سؤال مقدر* “takdîrî bir sorunun cevabıdır.” ifadesini kullanarak Molla Câmi'nin o kelimeyi kullanmadaki nedenini açıklamıştır.⁹⁵

Sonuç

“Muharrem Efendi” olarak bilinen Muharrem b. Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ârif b. Hasan ez-Zîlî, X/XVI. asırda yaşamış önemli Osmanlı âlimlerinden biri sayılmaktadır. Fıkıhta Hanefî mezhebine, tasavvufta ise Halvetî tarikatına mensuptur. Muharrem Efendi çeşitli ilimlerde birçok eser bırakmıştır. Bunlardan biri “Muharrem” ismiyle meşhur olan *Hâşiye 'ale'l-Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'dir. Muharrem Efendi, nahiv ilmiyle ilgili yazdığı bu eserini Molla Câmi'nin *el-Fevâ'idü'z-zıyâ'iyye*'sine haşiye olarak yazmıştır.

Molla Câmi'nin bu eseri üzerine birçok haşiye kaleme alınmıştır. Yazılan haşiyeler incelendiğinde çoğunun ana metin üzerine yoğunlaşmak yerine kelmâ ve felsefî terminolojiye başvurarak dil felsefesi yaptığı görülmektedir. Kimi zaman da müellifleri ilmî yetkinliklerini ortaya koyma amacıyla birbirleriyle ilmî tartışmalara girmişlerdir. Bu durum her ne kadar Arap dilbiliminin gelişmesinde önemli rol oynasa da konuyu kavramak isteyen talebenin zihnini yormakta ve öğrenimini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Muharrem Efendi ise bu haşiyelerden farklı olarak kendi eserinde dil felsefesi yapmaktan kaçınarak gramer kurallarına yoğunlaşmış, kolay ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Ayrıca eserinde i'râb ve kelime tahlillerinin yanı sıra bazen de tercih ve eleştirilerde bulunmuştur. Konuları izah ederken genellikle en temel bilgilere yer vererek gereksiz uzatmalardan ve konuyu dağıtmaktan kaçınmıştır. Öte yandan eserinde i'râb ve kelime tahlillerini yaparken Arap dilbilimi ile ilgili birçok temel kaynağa başvurmuştur.

Kaynakça

Aksoy, Hasan. “Şemseddin Sîvâsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010.

Altunbay, Betül, “Zilelî Muharrem Efendi'nin 'Umdetü'n-Nisâ Adli Eserinin Latînzasyonu, Edisyon Kritisî ve Değerlendirilmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2023.

94 Zîlî, a.g.e., s. 12, 13, 15, 16, 17, 18, 20.

95 Zîlî, a.g.e., s. 16, 18, 64, 85, 202.

Ayhan, Necdet, “Tokat Zileli Muharrem Efendi’nin “Künûzü’l-Evliyâ ve Rumûz’ül-Asfiyâ” Adlı Eserinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2014.

Bağdâdî, İsmâil Paşa, *Hediyetü’l-‘ârifîn*, Tahran, Mektebetü’l-İslâmiyye, 1957.

Çelebi, Katip, *Keşfü’z-zunûn*, b.y., y.y., ts.

Çelik, Abbas, “Bir Eğitimci Olarak Zilî”, *Ekev Akademi Dergisi*, cilt 1, sayı 3, Kasım 1998.

Çöm, Erol, “16. Yüzyıl Ahlâkî Mesnevîleri Ve Şemseddîn-i Sîvâsî’nin İbret-Nümâ Adli Mesnevîsi (İnceleme-Metîn)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Konya, 2007.

Erkan, Arif, *el-Beyân Arapça-Türkçe Büyük Sözlük*, İstanbul, Yasin Yayınevi, 2006.

Genç, İlhan, “Zileli Muharrem Efendi Ailesinin Kadızadelerle Mücadelesi”, *Tarihi ve Kültürü ile Zile Sempozyumu Bildiriler, 9-12 Ekim 2008*, Tokat, Zile Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.

Gölpınarlı, Abdülbaki, “Şemsiye”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 11, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978.

Gündoğdu, Cengiz, “Abdalmecîd-i Sîvâsî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997.

_____, “Abdölmecid Sîvâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009.

_____, “Türk Tasavvuf Kültüründe Bir Şeyhler Ailesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 11, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

_____, “XVII. Yüzyılda Eyüp Sakini Bir Halvatî Şeyhi: Abdölmecid Sîvasî (Hayatı, Hizmet Ve Miyonu)”, *Tarihi, Kültürü Ve Sanatiyle Eyupsultan Sempozyumu VIII Tebliğler*, sayı 26, İstanbul, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2004.

Kahraman, Abdullah, “Bir Sufî Fakîh: Zileli Muharrem Efendi”, *Somuncubaba Aylık İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi*, sayı 206, Aralık 2017.

_____, “Sîvâsîlerin Fıkıh Kültürü”, *İlim ve Kültür Tarihinde Sîvâsîler Ulusal Sempozyum Tebliğleri*, Sivas, y.y., ts.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, cilt 3, Şam, Müessesetü'r-Risâle, 1993.

Kılıç, Rüya, “Sivas’tan İstanbul’a Bir Tarikat Portresi: Şemsîyye ve Sivâsîyye”, *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 11, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kuzubaş, Muhammet, “Zileli Muharrem Efendî ve Risâle-i Şükriye Adlı Eseri”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, cilt 7, sayı 47, Aralık 2021.

Okumuş, Ömer, “Câmî Abdurrahman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 7, İstanbul, TDV Yayınları, 1993.

Özay, Hilal - Altunbay, Betül, “İlk Türkçe Kadın İlmihali ‘Umdetü’n-nisâ”, *Tokat İlmîyat Dergisi*, cilt 11, sayı 2, Aralık 2023.

Özköse, Kadir, “Tokat’ta Tasavvuf Kültürü”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, haz. Ali Açıklı - Samettin Başol - Murat Hanılçe - Emel Hisarcıklılar, cilt 3, Tokat, y.y., 2015.

Özkul, Kamil, “Şemseddin Sivasî’nin Menazilül Arifin’i (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin- Türkiye Türkçesine Aktarım-Dizin-Tıpkıbasım)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2024.

Sarı, Mevlüt, *Arapça-Türkçe Lügat*, İstanbul, İpek Yayın Dağıtım, 1982.

Serkîs, Yûsuf İlyân, *Mu'cemu'l-Matbûâtî'l-Arabîyye ve'l-Muarrebe*, cilt 2, Mısır, Matbaatu Serkîs, 1928.

Sezgin, Mehtap, “Şemseddin Sîvâsî’nin Nakdû’l-Hâtır Adlı Eserinde Tasavvuf Âdâp ve Erkânî’nin Hızır - Mûsâ Kıssası Çerçevesinde İncelenmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Tasavvuf Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2024.

Sivâsî, Receb, *Necmü'l-hüdâ fî menâkıbî's-Şeyh Şemsiddîn Ebi's-Senâ*, çev. Hüseyin Şemsi Güneren, İstanbul, Seçil Ofset, ts.

Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, nşr. Nuri Akbayer, İstanbul, Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996.

Şahin, Mustafa, “İlk ve Ortaçağlarda Zile”, *History Studies International Journal of History*, cilt 5, sayı 3, Haziran 2013.

Şensoy, Sedat, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010.

Tâhir Efendi, Bursalı Mehmet, *Osmanlı Müellifleri*, sad. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen, İstanbul, Meral Yayınevi, 1975.

Telkenaroğlu, M. Rahmî, “Zileli Muharrem Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt Ek-2, İstanbul, TDV Yayınları, 2019.

_____, “Zileli Muharrem Efendi (X./XVI. Asır) ve Hediyyetü’s-su‘lûk Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 16, sayı 2, 2012.

Tolan, Muhammed Bilal, “Zileli Muharrem Efendi ve Hâşiye ‘Ale’l-Fevâidi’d-Diyâiyye Adlı Eseri”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat’ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiriler*, ed. Hanifi Vural - Ahmet İnanır - Süleyman Pak - Yılmaz Öksüz, cilt 1, Tokat, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Ekim 2018.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, *Yazma Eserler Portalı*; <http://yazmalar.gov.tr> (Erişim Tarihi: 12.03. 2025).

Zîlî, Muharrem b. Ebü’l-Berekât Muhammed b. Ârif b. Hasan, *Muharrem Şerhu Molla Câmi*, cilt 1, İstanbul, el-Mektebetü’l-hanifiyye, 2019.

Ziriklî, Hayreddin b. Muhammed, *el-A‘lâm*, cilt 3, Beyrut, y.y., 1986.

Zorlu, Cahit, “Ebu’l-Leys Muharrem bin Muhammed ez-Zîlî’nin Hubbu’l-Mesâil Adlı Eseri Bağlamında Fıkıh - Tasavvuf İlişkisi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmacıların mevcut araştırmaya katkısı eşit orandadır.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.